

Наталія ПУРЯЄВА

ЦЕРКОВНО-ОБРЯДОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ: НОМЕНКЛАТУРА БОГОСЛУЖБОВИХ КНИГ

У сучасних лінгвістичних дослідженнях номенклатуру, як правило, розглядають на тлі суміжних мовних знаків – термінів та власних назв. При цьому або вказують на її проміжну позицію між термінами та власними назвами, або ж у складі самої номенклатури диференціюють, з одного боку, номени, що поєднують у собі ознаки термінів та власних назв (номени проміжного характеру), або з другого, – номени, належні до власних назв (номени-власні назви).

Враховуючи відомі визначальні ознаки всіх трьох типів мовних знаків (термінології, номенклатури та власних назв), спробуємо з'ясувати природу номенклатури богослужбових книг.

Відомо, що термін протиставляють номенові передусім за специфікою т. зв. плану змісту: термін при цьому вважають такою лексичною одиницею, що являє собою єдність звукового знака та співвіднесеного з ним відповідного поняття [2: 34]; номен натомість пов'язаний із позначуванним поняттям через термін, за сигніфікатом останнього [3, 20; 2, 34].

Зв'язок номена з одиничним поняттям або ж з одиничним поняттям збірних множин є підставою для розрізнення в номенклатурі, з одного боку, номенів-власних назв, а з другого, – номенів, що мають характер, проміжний між термінологією та власними назвами, й тяжіють до термінів [2, 34 – 35].

Назви богослужбових книг (далі – НБК) співвіднесені з поняттям “книга, що містить тексти богослужінь” через предметний термін *богослужбова книга*. Диференціація об'єктивізованої таким чином реальності відображена в гіпонімічних щодо терміна *богослужбова книга* похідних від нього термінологічних утвореннях *церковно-богослужбова книга* “книга, змістом якої є церковні богослужіння” та *священно-богослужбова книга* “книга текстів Святого Письма, пристосованих для використання в богослужінні”, – актуальна й для номенклатури богослужбових книг, пор. її членування на лексико-семантичні підгрупи назв священно-богослужбових книг (*Євангеліє, Псалтир, Апостол, Паремійник*) та назв церковно-богослужбових книг (*Акафисник, Восьмигласник, Служебник, Требник, Кондакар* та ін.).

Специфіка співвіднесених з номенклатурою богослужбових книг понять полягає в тому, що вони становлять клас однорідних понять, які відрізняються між собою за визначальною ознакою (тут цією ознакою є

зміст богослужбової книги). Номен, таким чином, позначає не конкретну богослужбову книгу, а тип книги за специфікою її змісту. У зв'язку з цим цікаво порівняти НБК *Акафисник* “церковно-богослужбова книга, збірка акафистів”, *Требник* “церковно-богослужбова книга, що містить тексти треб”, *Кондакар* “церковно-богослужбова книга, збірник кондаків” із апелятивами типу *пісенник, стіваник, сонник, питальник* та ін.

Визначальною ознакою т. зв. плану вираження номенклатури, що, до речі, дуже зближує її з термінологією, є: а) високий ступінь умотивованості лексем-номенів; б) умотивованість їх за суттєвою ознакою позначуваного денотата (на відміну від власних назв, що часто вмотивовані другорядними ознаками) [2, 35; 3, 17]. Аналіз назв богослужбових книг підтверджує й доводить зазначене твердження.

Вивчений номенклатурний матеріал продемонстрував, що назви богослужбових книг умотивовані переважно однією, рідше двома мотиваційними ознаками: 1) номени, що мають одну мотиваційну ознаку – “зміст богослужбової книги”: *Апостол, Акафисник, Восьмигласник, Ірмологій, Кондакар, Літургіарій, Молитовник, Молебник, Парастасник, Паремійник, Псалтир, Требник, Тріодь, Синаксар, Служебник, Стихирар, Часослов*; 2) номени, що мають дві мотиваційні ознаки: “зміст” + “повнота змісту”: *Молитвослов Повний – Молитвослов Короткий, Псалтир Повний – Псалтир Короткий, Требник Великий – Требник Малий, Часослов Великий – Часослов Малий* тощо.

Терміни й власні назви протиставлені також за ознакою системності / асистемності (носієм першої вважають термінологію, другої – сукупність власних назв). Важливо, що при цьому мають на увазі не тільки лексико-семантичну організацію термінології, яка відбиває чи прагне відбивати систему позначуваних нею понять: прийнято думати, що термінологія системна також і за формою, і про це свідчить передусім наявність специфічно термінологічних словотвірних моделей та словотворчих засобів [3, 18]. Ми не випадково згадали тут про т. зв. формальну системність, що є характерною рисою термінологічних об'єднань. Номенклатура богослужбових книг демонструє ознаки саме такої системності, що, з одного боку, виразно протиставляє її власним назвам, а з другого, – відчутно зближує з термінологією: більшість НБК утворені за моделлю “назва одиниці змісту книги (піснеспіва, вірша, богослужіння) + суфікс *-ник*”, пор.: *Акафисник, Восьмигласник, Канонник, Молебник, Молитовник, Парастасник, Паремійник, Требник, Служебник* та ін.; пор. також номени-кальки з елементом *-слов* (< гр. -λογιον): *Місяцеслов, Молитвослов, Цвітослов, Часослов*; групу номенів типу *Алилуар(ій), Кондакар(ій), Літургіар(ій), Синаксар(ій), Стихирар(ій)* тощо (< гр. назви на *-αρ-ιον*).

Аналіз специфіки НБК як у плані змісту (природа позначуваного поняття, спосіб його позначення), так і в плані вираження (системність (семантична й формальна (словотвірна), характер та ступінь умотивованості

тощо), дозволяє кваліфікувати цю групу слів як номенклатуру, що займає проміжну позицію між термінологією та власними назвами й має виразне тязіння до предметної термінології.

Цікаво, що така „невизначеність” природи НБК породила орфографічну проблему: як термін (апелятив), НБК слід би було писати з малої літери (подекуди таке написання трапляється і в спеціальній церковній літературі), натомість чітке усвідомлення їх як власних назв примушує писати їх з великої літери (за чинним правописом назви книг потрібно писати з великої літери). Це спричинило варіантність НБК у тій сфері, де її бути не може, – орфографічній. Вважаємо, що цю проблему можна розв’язати шляхом чіткої домовленості щодо написання назв богослужбових книг і послідовного її дотримання як норми.

Гіперномени. Сучасна термінологія, що з нею співвіднесена номенклатура богослужбових книг, являє собою окрему мікротерміногрупу, що утворилася на базі лексеми *книга* шляхом її ускладнення відповідними атрибутивами. Мотиваційна ознака похідних утворень – “зміст богослужбової книги”.

Дукр. лексема *книгы* (стсл. *кънигы*) сягає прел. форми *kъnigy* (мн.), що, як припускають етимологи, з’явилася через посередництво дтюрк. **küinig*, *küinig* (< кит. *k’üen* “сувій, згорток”) [ЕСУМ II: 473; Фасм. II: 262–263].

А. Львов зазначає, що стсл. слово *кънигы* було єдиним, яким перші перекладачі грецьких церковних книг передавали гр. η γραφή, то γραμμα, та γραμματα, η επιστολη, η βιβλος¹ [5: 331]. Згодом для передачі зазначених лексем почали використовувати стсл. *боукъви, писма* – *писмена* (гр. та γραμματα, то γραμμα), *книстолиъ* (η επιστολη) тощо. “Таким чином, – стверджує А. Львов, – слово *книгы* в Східній Болгарії спеціалізувалося для передачі гр. η βιβλος [5: 331].

Гр. η βιβλος “книги”, часто в сполученні з атрибутивами ієра “священнослужительський”, аґла “святий, священний”, було носієм саме церковно-термінологічної семантики “богослужбові, священні книги” [GL I, 308]. Так, у перекладних контекстах, виступаючи відповідником до гр. η βιβλος, *книгы* закріпило за собою значення “церковні книги”. Лише в значенні “церковні, священні книги” фіксує лексему *книгы*, наприклад, оригінальна давньоукраїнська пам’ятка “Повість врем’яних літ”, пор.: *По семь же преложиста Псалтырь и октаикъ, и прочая книги* [ПВЛ 38]; *И бѣ Ярославъ ... книгамъ прилежа, почитая часто в день и въ ноци* [ПВЛ 240]; *аще бо поущиши въ книгахъ мудрсти прилѣжно. то обрѣщеши велику ползу души своеи. иже бо книги часто четь. то бесѣдуеть с божь* [ПВЛ

¹ Через відсутність у комп’ютерному наборі шрифтів відповідних символів подаємо тут написання грецьких слів без надрядкових позначок.

240]¹.

Як ми вже зазначали, на думку А. Львова, **книги** (**кѣнигы**) у своєму вузькому, церковно-термінологічному значенні проникла в українську мову XI ст., імовірно, зі Східної Болгарії. За свідченням І. Срезневського, у давньоукраїнській мові лексема **кѣнигы** (**книги**) (тут також в однині – **книга**), крім церковно-термінологічного, мала ще значення “письмена, букви”, “книги”, “Святе Письмо”, “лист, послання”, “письмова дошка”, “розписка” та ін. [Ср. І: 1391 – 1395].

Подальший розвиток **книга** (**книгы**) був позначений, з одного боку, звуженням її семантичного обсягу (утрата компонентів, непов’язаних із семою “книга”), а з другого, – узагальненням самого значення “книга”: “зішиті в одну оправу аркуші паперу з друкованими або рукописними записами” (пор. сучасне **книжка**) [СУМ IV: 197].

Тому, отже, для вираження спеціальної, церковно-термінологічної семантики, лексема **книга** (**книгы**) уже потребувала конкретизуючого означення. Богослужбові пам’ятки XVI – XVIII ст. фіксують атрибутивні терміносполучення **книги церковныи, книги сицєнныи**, пор.: *Не подобаетъ кромѣ Законныхъ ... пѣвцѣмъ ... изъ(ь) Книгъ церковныхъ иньмъ коимъ либо в церкви пѣти...* [Поуч. о обр. 24]; *...книги сицєнныи, ѣжѡ они рознесѡ называютъ(ь)* [Тр. Льв. 1695 4].

Активного розвитку термінологія на позначення різновидів богослужбових книг зазнала вже у XX ст., що було пов’язано з інтенсивним упорядкуванням поняттєвого апарату всієї церковно-обрядової термінології.

У сучасній українській церковно-обрядовій термінології на позначення книг, що їх використовують під час богослужіння, як основний закріпився термін-словосполучення **богослужбова книга** (**богослужєбна книга**): *Одразу після прийняття християнства ... перейшли до нас ... богослужєбні книги...* [НВ]; *Богослужбові книги – це ті книги, що в них місяться Богослужєння* [Фед. 55].

Подекуди як синонімічні до нього трапляються терміни **церковна книга, літургійна книга**, пор.: *Горологій – церковна книга, що має молитви на визначені дні* [Дещиця 7]; *Октоїх – літургійна книга, яка містить порядок богослужєнь ... для неділь і днів тижневого циклу* [ТК 137].

Наука літургіка, що серед інших мала також завданням упорядкувати, класифікувати та конкретизувати поняттєвий апарат церковного обряду, запровадила диференціацію богослужбових книг за деякими ознаками, а передусім за ознакою змісту книги. Таким чином, на основі вихідного

¹ Цікаво тут звернути увагу на те, як з огляду на таку семантику лексеми **книги** кардинально міняється сенс усієї “Похвали книгам” Володимира Мономаха й, зокрема традиційна інтерпретація наведеного уривка. Очевидно, князь Мономах закликає нащадків не до звичайної освіченості (“мудрості”), а до глибокого пізнання мудрості християнських істин.

загального терміна **богослужбова книга** виникли похідні терміносполучення, що, у свою чергу, стали вихідними для інших термінологічних утворень і т. д. Нові деривати були утворені шляхом додавання до терміна з більш загальною семантикою конкретизуючого атрибутування. Напр.: а) **богослужбова книга** – **церковно-богослужбова книга** – **священно-богослужбова книга**, пор.: *Євангелія, Апостол і Псалтир* – це книги *священно-богослужбові* [Герус 32]; *Октоїх, званий також Восемигласником*, – це *церковно-богослужбова книга*... [Фед. 57]¹; б) **церковно-богослужбова книга** – **церковно-богослужбова книга проста** – **церковно-богослужбова книга нотна**. Мотиваційна ознака – “зміст: наявність / відсутність нот”. Пор.: *Богослужбові книги, з яких відправляються богослуження по наших церквах, діляться на : 1. Прості, 2. Нотні* [Люб. I, 112].

Номенклатура богослужбових книг. Слов’янські православні богослужбові книги були перекладені з грецької мови. У Церкві давньої України-Русі богослужбові книги з’явилися одночасно з християнством.

Словник І. Срезневського дозволив установити такий номенклатурний ряд: *Євангелик, Апостоль, Апракось (Євангелик апракось), Псалтырь, Кондакарь, Октоиць (Осмогласникь), Ермолюи, Триодь, Прологь, Синаксарь, Стихирарь, Оуставь*.

Євангеліє. Євангеліє (< гр. εὐαγγέλιον, що буквально означає “благовість, добра звістка” [Пр. I: 211; Фасм. II: 5]) – основна частина Нового Завіту, найголовнішої книги християнства, що входить до Біблії (Святого Письма) – є передусім оповіддю про життя та місію діяльність Ісуса Христа.

Гр. εὐαγγέλιον було запозичене в давню українську мову через посередництво старослов’янської мови у формі **євангелик (єваньгелик, еуангелик, еуаггелик)** [Ср. I, 806] і як номен, і як апелятив зі значенням «добра звістка». Пор.: ...и *преложиста Апостоль и Еувангелие*... [ПВЛ 38]; *Проповѣстьє се евангелик ирствиль по вьсеи вьселенѣи*. Мф. XXIV. 14. Остр. Ев. [Ср. I, 806].

Цікаво, що в українській мові грецизм **євангелик (євангелик)** зазнав згодом подальшої словотвірної адаптації: поряд із формою середнього роду з’явилася як варіантна форма жіночого роду цього іменника: **Євангелія**

¹ Семантичне протиставлення “**священний** (той, що є носієм святості – особливого Божого дару (благодаті) та у зв’язку з цим особливих повноважень)” – “**церковний** (той, що є приналежним до Церкви, але не є носієм такого особливого дару)”, виражене за допомогою означень **священний, церковний**, характерне для семантичної диференціації термінів багатьох предметно-тематичних груп української церковно-обрядової термінології, пор., напр., **церковнослужитель** – **священнослужитель**, **священні речі** – **церковні речі** тощо, бо відображає позамовну специфіку кваліфікації церковно-обрядових реалій. Тому, відповідно, неможливо вживати ці означення як семантично тотожні.

(**Євангеліа**). І. Огієнко перші прояви цієї зміни датує XVI ст. У XVIII ст., зазначає дослідник, форми жіночого роду були вже дуже часті [6, 19]. Пор.: *а то єсми и въ євангеліе уписаль, которое лежитъ на престолѣ у Церкви у Пречистое Богоматере* (Вільна, 1499 АСД, VI: 3) [ССУМ I: 343]; **Євангеліа чтомалъ въ Великий Четвертокъ на литургии и въ Великии Платокъ на утрени. Киевъ 1704.**

Крім того, в XVI–XVII ст. у загальному контексті нормалізації церковно-обрядової термінології із орієнтацією на грецьку термінологічну протосистему виник словотвірний варіант **Євангеліонъ**, пор.: *Євангеліонъ сирѣчь благовѣстїе богодухновенныхъ евангелистовъ. Львовъ 1636.*

Книга, що містила Євангелія, твори апостолів-євангелістів про Ісуса Христа, здавна мала два основних різновиди: апракос (Євангеліє, адаптоване для використання під час богослужіння) та тетра (Четвероєвангеліє), у якому текст, хоч і поділений на зачала, був поданий у послідовності чотирьох євангелістів, як у Біблії [1: 225].

Гр. *απρακτος* (*απροςος*), яке походить від *απρακτοι ηεροи* «свята», буквально – «святковий, недільний» [Фасм. I: 81 – 82], позначало той різновид богослужбового Євангелія, що містило читання лише на неділі та свята.

Запозичене через посередництво стсл. мови у давньоукраїнській мові гр. *απρακτος* – **апракось** (**опракось**) зазнало семантичного розширення – почало позначати богослужбове Євангеліє (на відміну від небогослужбового), незалежно від характеру вміщених у ньому читань. Про причини цієї семантичної зміни сьогодні важко говорити з певністю. Цілком імовірно, що вона пов'язана з тим фактом, що на слов'янські землі було перенесено тільки зазначений різновид богослужбового Євангелія. Для слов'ян, отже, було актуальним лише протиставлення “богослужбове Євангеліє” – “небогослужбове Євангеліє”. Атрибутив **апракось** слугував у цій ситуації для відображення такого протиставлення; його іншомовність виявилася сприятливою умовою для семантичного переосмислення.

Важливо відзначити, що термін **апракось** (**опракось**) однаково стосувався й аналогічного різновиду богослужбового Апостола, пор.: *Еуаγγελіиκ апракосъ золотомъ писано... апостоль апракосъ* Ипат. л. 6796 г. [Ср. I: 26 – 27]; *К. Владимиръ апостоль списа опракосъ*. Ипат. л. 6796 г. [т. ж.].

Сучасна українська церковно-обрядова термінологія успадкувала з попередніх періодів розвитку номени **Євангеліє** (якому властива варіантність **Євангеліє**, **Євангелія**, **Євангелія**), **богослужбове Євангеліє**, синонімічний йому **Євангеліє апракос** (**апракосне Євангеліє**), **Тетраєвангеліє** (**Четвероєвангеліє**), а також **напрестальне Євангеліє**, пор.: *Така Євангелія називається Євангелія Апракос...* [Люб. I, 139]; *Текст апракосного Євангелія поділений на глави й зачала* [Люб. I, 136]; *Богослужбова Євангелія поділена на окремі т(ак) зв(ані) “зачала”* [Герус 32]; *Так поділена й упорядкована Євангелія називається Тетраєвангелія (Четвероєвангелія)*

[Люб. I: 138]; *Литон, на який кладеться на престольну Євангелію...* [Люб. I, 39].

Ще українські пам'ятки XI–XIV ст. зафіксували семантичний похідний від номена **Євангеліє** – **євангеліє** (**євангелія**) “уришок із Євангелія, який прочитують на богослужінні”, пор.: *Оуставленъа недѣльнаѣа євангелія*. Н. Конст. Болг. Поуч. XII в. [Ср. I: 806]. Пор. також сучасне: *Після читання кожної Євангелії, священник цілує святу книгу...* [Сл. СТ 27]; *Священник читає Євангеліє, якщо в неділю, то порядове, а в інші дні – святого або свята* [Сл. 57].

Значене похідне семантичне утворення стало вихідним для доволі поширеного гнізда гіпонімів (мотиваційна ознака видових похідних – день прочитання Євангелія): **недільне євангеліє**, **святкове євангеліє**, **страсне євангеліє** (**євангеліє на Страшний тиждень**), **денне євангеліє**, **рядове євангеліє**, **утреннє євангеліє**, **воскреснє євангеліє** та ін.

Аналогічний семантичний дериват був умотивований також номеном **Апостол** – **апостол** “уришок із Апостола, який прочитують під час богослужіння” та **Синаксар** – **синаксар** “уришок із Синаксаря, який прочитують на богослужінні” (див. далі).

Появу відноменних семантичних утворень **євангеліє**, **апостол**, **синаксар** видається логічним пояснити так: попередній аналіз номенклатури богослужбових книг показує, що НБК походять від термінів-назв богослужінь, церковних пісень, що є одиницями змісту зазначених книг (**Акафисник** – **акафист**, **Паремійник** – **паремія**, **Требник** – **треба**, **Молитовник** – **молитва**, **Часослов** – **часи** (різновид богослужіння добового кола), **Молебник** – **молебень**, **Парастасник** – **парастас** та ін.), що не випадково з огляду на визначальну диференційну ознаку НБК – “зміст”. Співіснування вихідного терміна (терміна-мотиванта) та вмотивованої ним назви богослужбової книги в межах однієї лексичної системи (церковно-обрядової спеціальної лексики), а звідси й семантична прозорість номенклатурних утворень стали визначальними для НБК, своєрідною моделлю не тільки для їх творення, а й для самого існування.

Таким чином, номен **Євангеліє**, **Апостол**, **Синаксар** із погляду мотивації ніби “випадали” з ряду богослужбової номенклатури. Поява похідних **євангеліє**, **апостол**, **синаксар** “уришок із Євангелія / Апостола / Синаксаря, призначений для прочитання на богослужінні” була спричинена загальною тенденцією номенклатури богослужбових книг до вмотивованості одиниць; псевдомотиванти заповнили нішу в моделі “номен – термін-мотивант (одиниця змісту книги)”.

Унаслідок ще одного акту семантичного терміноутворення від номенів **Євангеліє** та **Апостол** утворилися похідні **євангеліє** та **апостол** зі значенням “читання з Євангелія / Апостола під час богослужіння”, пор.: *Въ нь же ча(с) стое □□кванъѣшик начать, ꙗко по ꙗконому слову исхода из оуст ꙗко, ꙗко стовънница свѣтълы въсходѣхоу на нбо*. Жит. Ниф. XIII в. [Ср. I,

806]. Пор. також приклади із сучасних текстів: *І після Євангелія: Співці: Слава Тобі, Господи, слава Тобі* [Мол. 113]; *Свяченик: Премудрість. Станьмо побожно, вислухаймо Святе Євангеліє* [т. ж.].

Як видно, номен *Євангеліє* та *Апостол* розвинули два похідних значення: субстантивне “уринок із Євангелія / Апостола” та процесуальне “читання Євангелія / Апостола”. Можна припустити, що така семантична двоплановість відноменних дериватів *євангеліє, апостол* зумовлена їх співвіднесеністю з іменником *читання*, що як віддієслівне утворення є носієм як субстантивної, так і процесуальної семантики (у зв’язку з цим цікаво також порівняти аналогічні терміни *богослужіння, піснеспів*). Тісний смисловий зв’язок з лексемою *читання* міг бути спричинений передусім синтагматичною сполучуваністю номенів *Євангеліє, Апостол* із дієсловом *читати* та його іменниковими похідними *читання (прочитання)*, пор.: *Читець читає Апостола* [Пр. покл. 403]; *...по т(ак) зв(аному) прокімені йде читання Апостола, а потім самого Євангелія. Між обома читаннями є вставлена пісня “Алилуя”* [Соловій 253].

Апостол. Апостол – це священно-богослужбова книга, частина Нового Завіту (Діяння й Послання св. Апостолів), адаптована для використання під час богослужінь – поділена на зачала (уривки, що їх прочитують на богослужіннях), які розташовані в порядку їх прочитання протягом богослужбового року.

У греків ця книга називалася Αποστολος (< αποστολος: “посланець” – “посланець Ісуса Христа” – “книга послань (листів) учнів Ісуса Христа”) [GL I: 234]).

Номен, як, до речі, й апелютив, був запозичений в українську мову через посередництво старослов’янської мови [Фасм. I: 81], пор.: *Тьлкованья о ... словесѣхъ въ евангелии. и въ ап(с)лѣхъ и въ иныхъ книгахъ*. Изб. 1073. [Ср. I, 26]; *...и преложиста Апостоль и Евангелие...* [ПВЛ 38].

У незмінній формі ця НБК функціонувала протягом усієї історії розвитку церковно-обрядової термінології як у світських, так і в богослужбових пам’ятках. Пор.: *застали есмо оу стго спса на красно(м) д иконы кованы(х) ... евангелъе кованое ап(с)лѣ половина прилога (!) осмогла(с)ни(к) ве(с) оуста(в)* (б. м. н., бл. 1429 Р 114) [СУМ² I: 78]; *Ап(с)лѣ друкованы(и)* (Луцьк, бл. 1627 ПВКРДА I–1, 264) [СУМ² I: 117]; *Апостол: є книга церковна. ...* [Люб. II: 152].

Псалтир – “священно-богослужбова книга, збірка псалмів, поділена на кафизми – уривки, призначені для пісенного виконання під час богослужіння”.

Гр. номен ψαλτηριον, утворений від терміна ψαλμος “пісня” (що від ψαλλω “співаю”) [Фасм. III: 399; Пр. II: 146]. Гр. ψαλτηριον, таким чином, назвали збірку пісень, авторство більшості з яких належало старозавітному цареві та пророкови Давиду. Ця збірка увійшла до складу Біблії (Старого Завіту), її використовували під час богослужінь. Крім того, в грецькій мові

існувало омонімічне щодо номена ψαλτηριον слово – назва струнного музичного інструмента.

Грецька назва збірки псалмів і вихідний щодо неї апелятив були запозичені в українську мову XI ст. через посередництво старослов'янської мови. О. Преображенський зауважує, що грецизм *псалтырь* міг з'явитися в старослов'янській мові через німецьке посередництво [Пр. II: 146].

Як у старослов'янській, так і в давньоукраїнській мові ця назва богослужбової книги була адаптована в двох граматичних варіантах: мала форми жіночого та чоловічого роду *псалтырь*, *псалтыра* (жін. р.), *псалтырь* (чол. р.) [СС 556; Ср. II: 1722], що, однак, було типовим для засвоєння цими мовами грецьких лексем аналогічної словотвірної будови (пор., напр., επιτροχηλιον – *епитархиль*, φελονιον – *фелонь*, *фелонь* тощо).

У сучасних українських богослужбових та літургічних текстах функціонують три варіанти зазначеного номена: *Псалтир*, *Псалтиря* (*Псалтиря*) (жін. р.), *Псалтир* (чол. р.): *Поділ Псалтиря на катізми є наступний...* [Люб. I: 134]; *Псалтиря* [Лужн. 41]; *Ціла Псалтир поділена на 20 кафізм* [Наука 22]; *Псалтирю поділено на уривки – кафізми* [ЗБ 184].

Така варіантність номена, на перший погляд, відображає ту, що існувала й у давньоукраїнській мові. Однак, якщо в XI – XIV ст. вона була закономірно спричинена процесом адаптації грецької лексеми, то в наш час уживання варіантів *Псалтир* та *Псалтиря* (*Псалтиря*) (жін. р.) є порушенням літературної норми української мови, що як нормативну закріпила форму *Псалтир* (чол. р.). Їх поява в спеціальній сфері функціонування української церковно-обрядової термінології є, можливо, впливом російської мови, де *Псалтырь* жіночого роду.

Октоїх – Восьмигласник – “церковно-богослужбова книга, що містить піснеспіви, розміщені за 8 гласами”.

Гр. номен октаπχος (οκτωπχος, οχταπχος) буквально означав “вісім голосів” [GL II: 799].

У давньоукраїнську мову номен *октоїхь* (*октаїхь*, *охтаїхь*, *охътаїхь*, *охтаїхъ*) був запозичений із грецької мови, очевидно, й писемним (через посередництво старослов'янської мови), і усним (безпосередньо) шляхом, на що вказує його фонетична варіантність, яка відбиває варіантність цієї лексеми в грецькій мові. Як припускає М. Фасмер, книжною була форма *охтаїхъ*, звідки під впливом слов'янського суфікса *-икъ* з'явилися варіанти з кінцевим *-къ* [7, 134]. Таке переосмислення спричинило сприйняття форми на *-икъ* як суфіксального демінутивного утворення. Невипадково на давньоукраїнському ґрунті з'явилася псевдовихідна форма *охтаи*. Пор.: *Приложиста Псалтырь и оцтаиць* [ПВЛ 38]; *Канонъ въ ѡктаицѣ* Уст. XII в. [т. ж.]; *Тріоди, и охтаи, и ермолюи* [ПВЛ 453].

Українські пам'ятки XIV – XV ст. паралельно з грецизмом *октоїхь* (*охтаїхь*) почали фіксувати кальку-дублет гр. октаπχος – церковнослов'янізм *осмогласникъ*: *застали есмо оу того спа на*

красно(м) ... половина прилога (!) осмогла(с)ни(к) (б. м. н., 1429 Р 114) [ССУМ II: 94]; охтайць: осмогласникъ ... параклитики. млтѣвникъ [Бер. 225]; охтайць осмогласникъ [ЛЛЗ 187].

Цікаво, що П. Беринда в прийнятій для себе синонімічній дефініції назви охтайць наводить номен параклитики [Бер. 225]. Це чи не єдиний випадок фіксації в українських пам'ятках другої назви зазначеної книги параκλητικη [GL II: 799].

Сучасна українська церковно-обрядова термінологія на позначення книги, що містить піснеспіви 8 гласів, успадкувала номени-дублети: грецизм Октоїх та адаптований в українських фонетичних умовах церковнослов'янським Восьмигласник (Восьмиголосник), пор.: Октоїх (інакше Восьмиголосник) [Герус 33]; Октоїх – восьмигласник. [НЗ]. Слід зазначити, що форма Восьмиголосник нині активно дискутується через відсутність однозгідності в питанні щодо доцільності фонетичної адаптації вихідного для НБК терміна глас – голос.

Ірмології – “церковно-богослужбова книга, збірка ірмосів”. Гр. ερμολογιον походить від лексеми ερμος, що мала в сргр. мові церковно-термінологічне значення “початковий тропар пісні канону, який є музичним, метричним та тематичним зразком для тропарів цієї пісні”, розвинуте з первісного “те, що сполучає” [GL I: 426]. М. Фасмер припускає, що гр. ερμολογιον проникло безпосередньо в давню українську мову усним шляхом (як, до речі, й лексема-мотивант ερμος) [6, 38]. Тут вона адаптувалася у формі ермолой (пор. також αναλογιον – аналой, τρεφολιον – Трефолой тощо): Триоди, и охтай, и ермолой [ПВЛ 453].

У XVI–XVII ст., що були позначені активізацією нормалізаторських заходів, спрямованих на церковно-обрядову термінологію, виникли виразно зорієнтовані на грецький номен-прототип варіанти Ірмологіонь (Ермологіонь), Ірмології, паралельно з якими продовжував функціонувати варіант Ірмолой. Крім того, в цей період створено морфологічну кальку гр. ερμολογιον – пѣснословъ, яка, однак, не відзначалася активністю вживання, пор.: Ірмологіонь сирѣчь пѣснословъ... 1709; Ірмології. Львовъ, 1709; Ермологіонь или Катавасіа, содержащаа въ себѣ церковнаа пѣніа... Львовъ, 1723; Ірмолой си ест осмогласникъ. Львовъ 1700.

Сучасна українська церковно-обрядова термінологія успадкувала номенклатурну варіантність Ірмологіон, Ірмолой, Ермолой, Ірмології. Домінуючу щодо активності вживання позицію в наведеному ряду посідає варіант Ірмологіон: Ірмологіон (Ірмолой, Ермолой) – богослужбова нотна книга Сх(ідної) Церкви... [Дешиця 47].

Устав – Типікон – Типік. Типікон чи Типік – церковно-богослужбова книга, що містить систематичний виклад порядку проведення і способу здійснення церковних служб [Мокр. 103]; Устав – сукупність правил богослужбових відправ ... Типік (Типікон) [Дешиця 128].

Наведений дублетний ряд номенів сформувався внаслідок різноджерельного засвоєння гр. номена *толков*, що, до того ж, відбувалося різними способами: шляхом прямого запозичення та семантичного калькування.

Гр. *толков* – це субстантивована форма прикметника *толкос* “установлений, визначений, узаконений”, що буквально означала “правило, установлення” [GL II: 1099]. Таким чином, номен *Тулікон* є безосерднім запозиченням із грецької мови. Гр. *толков* відповідало лат. *Turicus* із аналогічною функцією [GL II: 1099]. Латинізм був паралельно засвоєний українською мовою у формі *Тулік*.

Однак появі наведених запозичень передувало утворення семантичної кальки гр. *толков* – *Оуставъ* (віддієслівне утворення від *оуставити* “визначити (порядок виконання)”), що як назва відповідної богослужбової книги функціонувала ще в українській мові XI – XIV ст., запозичене сюди із пам’яток стсл. писемності [4: 187], пор.: *И бѣ ѡрославъ любя церковныя уставы, и попы любяше повелику* [ПВЛ 240].

За свідченням словника старослов’янської мови, лексема *оуставъ* мала надзвичайно розгалужену семантичну структуру (“встановлене”, “визначене”, “межа”, “правило”, “закон”, “постанова” тощо), вступаючи в синонімічні зв’язки з широким рядом слів: *вѣдь, заповѣдь, зарокъ, прѣвѣтъ* та ін. [СС 747]. Таким *оуставъ* і було успадковане давньоукраїнською мовою. Однак перше місце в його складній семантичній структурі посідало, очевидно, саме «церковне» лексичне значення, на що вказує висока частота його вживання в цьому значенні, наприклад, у «Повісті врем’яних літ» [4, 187].

Грецизм *Туліконъ* паралельно з *Оуставъ* (*Оуставъ*) уперше фіксують пам’ятки XVII – XVIII ст.: *Туліконъ си ест изображеніе чина церковнагѡ, зовомого оуставъ... Почаевъ 1770*.

У сучасній номенклатурі богослужбових книг НБК *Устав* помітно поступається дублетам *Тулікон*, *Тулік* щодо активності вживання в спеціальній галузі, очевидно, через багатозначність лексеми *устав* в її апелятивному значенні [СУМ X, 495].

Синаксар – Пролог «церковно-богослужбова книга – збірка оповідань про життя святих, із якої зачитують під час богослужінь життєпис того святого, свято якого відзначають».

Історія виникнення цієї дублетної пари належить до фактів своєрідних заголовкових непорозумінь, коли певні написи в книжках, помилково сприйняті як їхні назви, затверджуються в традиції як такі.

Номен *Синаксарь* (*Синаксарь*, *Суназарь*) був запозичений в українську мову безпосередньо із середньогрецької, де *συναξάριον* буквально означало “збірка” [Пр. II: 287]. Пор.: *Стаго памать по обычаю имамъ праздньствовати по суназареву*. Уст. XII в. 48 [Ср. III: 355].

Гр. словом *προλογος* називалося вступне слово до Синаксаря. Однак

давні книжники сприйняли його як другу, паралельну назву збірки житій. Згодом псевдономен **Пролог** закріпився в традиції церковного слововживання як член дублетної пари **Синаксарь – Пролог** і досьогодні, пор.: *Прѣж сочини икѣиѣ ... ст(у)ю Бюю, потом ко(ло)коль ... и написа прологъ*. Пант. ев. д. 1250 г. [Ср. П: 1542]; *се азъ сомиреньи сп(с)ть ол(с)ѣи ... застали есмо оу стю спа на красно(м) ... евангелъе кованое ап(с)ль половина прилога (!) осмогла(с)ни(к) ве(с) оуста(в)* (б. м. н., бл. 1429 Р 114) [ССУМ II: 260].

Цікаво, що на слов'янському мовному ґрунті номен **Синаксарь** став багатозначним; унаслідок метонімічного переосмислення “книга” – “уривок із книги” зазначена лексема набула значення “оповідання про святого чи мученика”, пор.: *Что же есть Синаксарь, и : когѡ имать быти чтомъ ?* [Поуч. о обр. 30 зв.]; *Синаксарь есть краткѡ собраннаѡ повѣсть ѡнастоѡщомъ празницѣхъ, или стомъ ѡжитіѡ егѡ* [Поуч. о обр. 31].

Сучасна українська церковно-обрядова термінологія успадкувала цю багатозначність лексеми **Синаксар** та синонімію **Синаксар – Пролог**: *Синаксар (гр.) – коротка історія свята або святого; збірник житія святих* [Дешиця 107]; *У Східній Церкві ті збірники ... зуться Прологи, або Синаксарі...* [Катрій 36]; *По монастирях ... читаються синаксарі тих святих, що їх того дня церква святкує* [Катрій 36].

Служебник – Літурґіарій – “церковно-богослужбова книга, що містить тексти Літурґій”.

Гр. назва цієї церковно-богослужбової книги – λειτουργіаріον (< λειτουργіа “богослужіння”, “Літурґія, Служба Бога” [GL II: 709]), буквально “збірка Літурґій”. Зазначений номен був первісно засвоєний на слов'янському мовному ґрунті у вигляді кальки **Служебникъ**: *Сии служебникъ переписанъ ѡ Грецкихъ книгъ на Руськихъ языкъ* Служ. Митр. Кипр. [Ср. III: 431].

У XVII ст. паралельно зі **Служебникъ** почало функціонувати грецьке запозичення **Литурґіаріонъ (Леитурґіаріонъ)** у традиційних для середньовіччя дублетних назвах: *Леитурґіаріонъ си есть Служебникъ. Кієвъ 1629; Литурґіаріонъ си есть служебникъ. Львовъ 1712.*

Греки на основі Служебника створили три окремі церковно-богослужбові книги, кожна з яких містила молитви та вказівки щодо богослужбових обов'язків кожного священнослужительського чину – архиєрея, ієрея та диякона. Зазначені книги мали назви архієратіков (< архієреос “архиєрей” [GL I: 257]), ієратіков (< ієреос “ієрей” [GL I: 593]), діаконіков (< діаконос “диякон” [GL I: 363]).

Номен λειτουργіаріον був співвіднесений із зазначеними назвами як родове найменування з видовими. Одночасно гр. λειτουργіаріον та ієратіков являли собою синонімічну пару номенів¹, унаслідок чого, до речі, з'явився

¹ Очевидно, внаслідок того, що Служебники для архиєрея й диякона створювалися на

словотвірний варіант *лїтурґи́ков*, який зафіксували й українські богослужбові тексти XVIII ст.: *Лїтурґи́конь, си єсть служебникъ. Львовъ 1759; Лїтурґи́конь, си єсть служебникъ содержажъ в себе по чину св. восточної церкви лїтурґїи. Почаєвъ 1735.*

В українському церковному обряді, крім Літурґіарія в його ієрейській версії, у XVI ст. почали використовувати також той різновид цієї книги, що був призначений для архиєрея. Гр. номен *архієратикон* мав латинський відповідник *Pontifical* (< лат. *pontifex* “першосвященик”), що є назвою аналогічної за змістом книги західного (римо-католицького) обряду.

В Україні гр. *архієратіон* та лат. *Pontifical* сприймали, очевидно, як синоніми. Унаслідок їх паралельного запозичення тут утворилася синонімічна пара *Архієратиконъ – Понтифікаль*. До того ж, гіперогіпонімія гр. номенів *лїтурґіаріон – архієратіков* зумовила появу в українській мові похідного від *Служебникъ* утворення – *Стителский служебникъ* (< *ститель* «архиєрей»), пор.: ...*единъ ѿ клиру держаче Архієратиконъ, приступаетъ к Стлю...* [Архиєр.]; *Понтифікаль, си єсть Служебникъ Стителский...* *Супрасль 1716; Архієратиконъ или Божественна Лїтурґїа Архієп(с)кїимъ и еп(с)кїимъ. Супрасль 1793.*

Сьогодні у сфері функціонування церковно-обрядових термінів виразна перевага надається українському номенові *Служебник*, пор.: *Служебник – підручна книжка для священнослужителів* [Герус 33]; *Лїтурґікон (гр.) – Служебник, Богослужбова книга, що подає «чин», «послідованіє», тобто порядок Лїтурґїї...* [Дешиця 67–68].

Грецизм *Архієратикон (Архієратікон)* натомість переважає над власномовним відповідником *Архієрейський (Святительський) Служебник*: *В Архієратіконі містяться також три Божественні Лїтурґїї...* [Фед. 560]; ...*в такому складі книги сі називали архієрейськими служебниками...* [Архиєр. 3]; *Тепер приготавлиються до друку Великий требник і Архієратікон (Святительський Служебник)...* [Соловій 103].

Требник – Євхолоґіон – Молитвослов. Церковно-богослужбова книга, що містила в собі разом тексти публічних та приватних богослужінь у грецькій мові мала назву *ευχολογιον* (< *ευχη* «молитва»), буквально «молитвослов» [GL I, 546]. Грецький номен був запозичений в українську мову приблизно в кінці XVI – напочатку XVII ст. У цей же період у слов’ян з’явилася нова назва зазначеної книги – *Требникъ*. Це чи не єдиний номен-дублет, не вмотивований грецькою назвою-прототипом. Аналіз походження назви *Требникъ* дозволив виявити цікавий мотиваційний ланцюг. *Требникъ* як НБК походить від *треба* (дупр. *треба (трьба)* “жертва”), що на момент створення номена набуло значення “приватне богослужіння”. Церковному термінові *треба* в семантичному плані був

основі ієрейського Служебника: перший шляхом його доповнення, другий – шляхом скорочення.

протиставлений термін *служба* “публічне богослужіння”. Появою номена *Требникъ* церковна номенклатура ніби відтворила протиставлення термінів-мотивантів (*Требникъ – Служебникъ*), що не випадково з огляду на її залежність від системи мотивуючих лексичних одиниць.

Уже в XVII ст. номенові *Требникъ* явно надавалася перевага перед дублетом *Євхологїонъ*: саме на його основі почали утворюватися гіпонімічні назви-словосполучення, вмотивовані ознакою «повнота змісту»: *Требникъ – Требникъ великии – Требникъ малыи*, пор.: ... *Книга гл҃маѧ Требникъ ... барзо естъ потребнаѧ* [Номок. 95]; *Потрудилѧмосѧ ѡхотнѧ з Великого Требника коротко що нужнѧ ѡшого собрати в Малыѧ Требницѧѧ* [Номок. 95].¹

У сучасній церковно-обрядовій термінології з’явилася нова номенклатурна одиниця – *Молитвослов*, що є морфологічною калькою гр. *ευχολογιον*. Запозичення *Євхологїон* (*Євхологїон*, *Євхологїон*, *Євхологїй*) та новоутворена калька *Молитвослов* не становлять, однак, дублетної пари: ці назви закріплені за різними, хоч і схожими за змістом, богослужбовими книгами. Похідність богослужбової книги *Молитвослов* від *Євхологїона* дозволяє стверджувати, що вторинне засвоєння гр. *ευχολογιον* шляхом калькування було спрямоване якраз на диференціацію різних і водночас подібних книг. Крім того, *Євхологїон* вийшов із ужитку в українських Церквах. Номен *Євхологїон* є застрілим синонімом назви *Требник*, що майже повністю витіснила його з активного вжитку. Пор.: *Євхологїон ... богослужбова книга, що в грецькій церкві поєднувала Требник і Служебник...* [РС 114]; *Євхологїй, Євхологїон* (гр.) – *богослужбова книга, що об’єднує в собі Служебник і Требник* [Дециця 36]; *Требник – Чини* (порядки) *усіх трєб православної церкви* [Герус 33].

Українська номенклатура богослужбових книг була сформована шляхом запозичення або калькування (семантичного, морфологічного) грецьких номенів-прототипів. У тому, що деякі грецькі назви виявилися перекладеними (скалькованими), а деякі – ні, можна помітити закономірність і логіку: умотивовані в грецькій мові церковними термінами на позначення церковних пісень, богослужінь, що є одиницями змісту книг, назви богослужбових книг калькувалися в разі, коли термін-мотивант був засвоєний українською мовою як калька (*Служебникъ* (< *λειτουργιου*), бо *служба* (< *λειτουργια*), *Молитвъникъ* (< *ευχολογιον*), бо *молитва* (< *ευχη*) та ін.). При запозиченні (тут – спосіб засвоєння) терміна-мотиванта запозичувалася й умотивована ним назва (*Ермолюи* (< *ειρμολογιον*), бо

¹ Цілком можливо, що як появу номена *Требникъ*, так і поступове витіснення ним назви *Євхологїонъ*, слід також пояснювати дією позамовних чинників: більшу спеціалізованість змісту *Требника* саме на текстах приватних богослужінь порівняно із первісним *Євхологїоном*, що містив також тексти богослужінь публічних.

ирмось (< εἰρμος), *Псалтырь* (< ψαλτηριον), бо *псальма* (< ψαλμος) тощо).

У вигляді запозичень були засвоєні також номени, не вмотивовані назвою змістової одиниці книги (*Євангелиє*, *Апостоль*, *Прологъ*, *Синаксарь*, *Минея* тощо).

У період активного реформування церковного обряду (XVII ст.), що одним зі своїх виявів мало виправлення (редагування) богослужбових книг за грецькими та первісними старослов'янськими книжними зразками, у сфері спеціальної церковно-обрядової лексики суттєвих змін зазнала насамперед номенклатура богослужбових книг. По-перше, слід відзначити факт «вирівнювання» раніше запозичених номенів-грецизмів відповідно до грецьких прототипів, пор.: *Триодь* – *Триодионъ*, *Євангалие* – *Євангелионъ*, *Ермолю* – *Ермологионъ* тощо. Другим помітним наслідком “ісправлення книжного” стала поява в номенклатурі богослужбових книг двомовних дублетних пар, компонентами яких були грецизми та їхні слов'янські відповідники: *Литургиарионъ* – *Служебникъ*, *Триодионъ* – *Трипѣснецъ*, *Орологионъ* – *Часословъ*, *Тупиконъ* – *Оуставъ* та ін.

Виникнення номенклатурних двочленних дублетних рядів було зумовлене однією з властивих середньовіччю традицій компонування заголовків писемних творів, що зі світської сфери поширилася й на церковну. За цією традицією, початкова формула заголовка моделювалася за схемою “грецизм *сирѣчи* (*си ест, или, або*) його слов'янський відповідник”, при цьому “грецьку” частину заголовка могли навіть подавати в орфографічно неадаптованому вигляді. Пор. для прикладу заголовки світських писемних пам'яток: *Омїлія, або казанье на роковою памѣть в бозѣ велебного блаженной памяти отца Елисеа ... Плетенецкого ... през ... Захарію Копітенского ... написаное и проповѣданое... Кіевъ, 1625; Евхаристіюю або вдячностъ яснепревелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ ... Кіевъ, 1632.*

Назви богослужбових книг у період реформування намагалися формулювати за аналогічною моделлю (пор.: *Литургиарионъ си ест Служебникъ... Львовъ, 1712; Орологионъ сирѣчь часословъ полоуоуставный... Львовъ, 1642; Триодию си ест трипѣснецъ святоу великоу четьрдесятници... Кіевъ, 1627*), що, власне, спричинило появу а) дублетів-грецизмів до НБК, первісно засвоєних у вигляді кальок (*Часословъ* – *Орологионъ*, *Оуставъ* – *Тупиконъ*, *Служебникъ* – *Литургиарионъ*) та б) церковнослов'янських кальок до первісно запозичених грецьких НБК: *Евагелионъ* – *Благовѣстие*, *Ирмологионъ* – *Пѣснословъ*, *Трефологионъ* – *Словопитаніє*, *Анфологионъ* – *Цѣтвословъ* тощо.

Унаслідок свідомого впливу нормалізаторів на номенклатуру богослужбових книг майже кожна одиниця цієї системи в плані змісту мала щонайменше два відповідники в плані вираження, що якоюсь мірою

успадкувала й сучасна спеціальна церковно-обрядова лексика.

Однак, як демонструє подальший розвиток сукупності назв богослужбових книг, штучно сформовані номенклатурні двочленні дублетні ряди із занепадом традиції подвійного найменування богослужбових книг потрапили під дію вже власне внутрішньомовних процесів: компоненти дублетних пар почали виявляти щодо себе неоднорідність із погляду активності функціонування в спеціальній сфері. Так, напр., номени *Горологій, Евхологій, Архисратикон, Минологион (Минологій)* були витіснені на периферію слововикористання власними дублетами *Часослов, Молитвослов, Молитовник, Архисрейський Служебник, Місяцеслов* тощо.

Зазначене явище ми схильні пояснювати тенденцією номенклатури богослужбових книг до вмотивованості, семантичної прозорості членів, яку забезпечує співіснування в одній мовній системі терміна-мотиванта та вмотивованої ним назви богослужбової книги. Як видно із наведених прикладів, за відсутності в мові-рецепторі запозиченої лексеми-мотиванта, умотивований нею номен-запозичення був витіснений із активного вжитку дублетом-калькою, умотивованим мотивантом-калькою.

Загалом сукупності назв богослужбових книг протягом усієї історії її розвитку та формування був властивий високий ступінь семантичної стабільності. Зміни всередині номенклатури богослужбових книг стосувалися переважно морфологічного оформлення її одиниць і були зумовлені процесами словотвірної адаптації на українському мовному ґрунті номенів-запозичень (*Анфологіон – Анфологій, Трефологіон – Трефологій, Стихирарій – Стихирар, Кондакарій – Кондакар*), нормалізаторським “вирівнюванням” НБК відповідно до грецьких протоодиниць (*Триодь – Триодионь, Євангелиє – Євангелионь*), словотвірною аналогією (*Молитвословь – Молитвьєвникь, Часословь – Часовникь* за аналогією до *Акафистникь, Тробникь, Служебникь*).

1. Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. – М., 1976. – 367 с.
2. Комарова З.И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание. – Свердловск, 1991. – 156 с.
3. Лейчик В.М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж, 1974. – С. 13 – 25.
4. Львов А.С. Лексика “Повести временных лет”. – М., 1975. – 365 с.
5. Львов А.С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. – М., 1966. – 317 с.
6. Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: В 3 т. – Вінніпег, 1979 – 1988.
7. Фасмер М. Греко-славянские этюды. Греческие заимствования в старославянский язык // Известия II Отдел ИАН. Т. 12. Кн. 2. – 1907. – С. 197 – 288.
8. Фасмер М. Греко-славянские этюды. III. Греческие заимствования в русский язык. – СПб, 1909. – 236 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- Архиер. *Лотоцький О.* Український Архиратикон. – Варшава, 1932.
 Бер. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. та вступна стаття В.Німчука. – К., 1961.
 Герус *Герус С.* Богослужіння Православної Церкви: Підручник для недільних шкіл. – Вінніпег, 1956.
 Дешиця *Дешиця М.* Малий український церковно-історичний словник. – Львів, 1994.
 ЕСУМ Етимологічний словник української мови: У 7-ми томах. Т. 1 – 3. – К., 1982 – 1989.
 ЗБ Закон Божий: Підручник для сім'ї та школи. – К., 1996.
 Катрій Катрій Ю. Пізнай свій обряд! – Нью-Йорк, 1982.
 ЛЛЗ “Лексис” Лаврентія Зизанія // “Лексис” Лаврентія Зизанія. “Синоніми славенороская”. / Підгот. та вступна стаття В.Німчука. – К.: Наукова думка, 1963. – С.23–89.
 Лужн. *Лужницький Л.* Літургіка греко-католицької церкви. Учебник для молодіжкі середніх шкіл. – Львів, 1922.
 Люб. *Любачівський М.-І.* Літургіка: храм – посуди – ризи – дзвони – мощі – образи – книги – церковний спів: У 2 ч. – Рим, 1990.
 Мокр. *Мокрий В.* Церква в житті українців. – Львів: Краків: Париж, 1993.
 Наука Наука про Службу Божу: Підручник для IV класи повшешних шкіл. – Варшава, 1938.
 НВ Наша віра. – 1997. – № 1.
 НЗ Нова зоря. – 1995. – № 9.
 Номок. Номоканонь. – Львовь, 1646.
 ПВЛ Повесть врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990.
 Поуч. о обр. Поученіє о обрАдахъ... – Почаевь, 1734.
 Пр. *Преображенский А.* Этимологический словарь русского языка: В 2 т. Т. 1. – М., 1910–1914; Т.2. – М., 1914.
 РС Релігієзнавчий словник / Під ред. А.Колодного та Б.Лобовика. – К., 1996. – 321 с.
 Сл. Служебник. – К., 1995.
 Сл. СТ Служебник на Страсний Тиждень. – Львів, 1998.
 Соловій Соловій М. Божественна Літургія: Історія, розвиток, пояснення. – Львів, 1999.
 Ср. *Срезневский И.* Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3-х т. – М., 1958.
 СС Старославянский словарь (по рукописям X– XI веков) / Под ред. Р.Цейтлин, Р.Вечерки, Э.Благовой. – М., 1994.
 ССУМ Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – Львів, 1978.
 СУМ Словник української мови: В 11 т. – К., 1971 – 1980.
 СУМ² Словник української мови XV – першої половини XVII ст. – Львів, 1994 – 1998.
 ТК Markunas A., Uczitel T. Terminologija kościelna: Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski. – Poznań, 1995.
 Тр. Льв. 1695 Требникъ. – Львовь, 1695.
 Фасм. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964.
 Федор. Пояснення церковних богослужень і Святих Тайн: Підручник для школи і дому. – Львів, 1999. – 159 с.
 GL *Sophocles E.* A Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100). In two volumes. – New York.